

1. Про перебудову літературно-художніх організацій // КІРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій, пленумів ЦК, 9-те вид. – Т.5. – М., 1984. – С.407-408.
2. Хвильовий М. В якому відношенні до "хвильовізму" "всі ті" // Хвильовий М. Твори: У 2 т. – К.: Дніпро, 1990. – Т.2. – С.801-814.
3. Хвильовий М. "Кричущє божество" // Хвильовий М. Твори: У 2 т. – Т.2. – С.713-718.
4. Хвильовий М. Промова на загальних зборах Харківської організації ВУСПП // Хвильовий М. Твори: У 2 т. – Т.2. – С.823-829.
5. Поштова скринька // Літературний ярмарок. – 1928. – № 1. – С.245.
6. Херсонський обласний краєзнавчий музей. – Ф.Д-1278.

І.М.Кривко

ОБЩИННЕ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ ОЧИМА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ: КРИТИКА МЕТОДИКИ ОБСТЕЖЕННЯ ЗЕМГРОМАД 1927 РОКУ

Однією з традиційних селянських поземельних організацій були земельні громади. Вони являли собою невід'ємну частину щоденного життя кожного українського села. На Півдні України громада у формі волості виникла ще в ході козацької колонізації краю. Після встановлення радянської влади вони не припинили свого існування, хоча їх діяльність ускладнювалася воєнними діями 1918-1920 рр. і упередженням ставленням більшовицького керівництва до станових селянських організацій.

Вперше термін "громада" з'явився в "Положенні про соціалістичний землеустрій і перехідні заходи до соціалістичного землеробства" (1919 р.) та в Інструкції по застосуванню цього Положення [2, *арк.36-47; 5, арк.25-41*]. Під земельною громадою розумілося об'єднання землекористувачів з метою спільного користування землею.

Права та обов'язки земельної громади були викладені у Земельному кодексі УСРР 1922 р. Кодекс закріплював за громадою функції земельно-господарської організації. Вона відповідала перед державою за використання наданої їм землі (ст. 58 Земельного кодексу). Приймаючи статут, громада встановлювала порядок землекористування. В залежності від його форми змінювався й сам статут. Громада змінювала порядок користування землею.

Більшовицька влада в Росії і в Україні ототожнювала громаду, назвавши її земельною громадою, з общиною. Стосовно власне Росії таке ототожнення було правомірним, бо під час столипінської реформи там об-

щина не встигала зруйнуватися, община і земельна громада являли собою одне й теж явище. В Україні ж переважаючою, крім Півдня, була громада з подвірним землеволодінням. А тому прямі паралелі більшовиків між общиною і громадою в Україні були не правомірними.

Після прийняття Земельного кодексу УСРР 1922 р. розпочалася загальна реєстрація земельних громад. А з 1924 р. Народним комісаріатом земельних справ України провадився щорічний поточний облік і обстеження землевпорядкованих громад. Наркомзем за результатами обстеження землевпорядкування громад 1925 р. дійшов висновку, що "общинна форма землекористування" на Півдні України становила 57,75% від загальної кількості селянського землекористування. У 1929 р., виходячи з такої ж методології, працівники Наркомзему сформулювали висновок, що "общинна форма землекористування" в Степу складала 38,31% [3, *арк.2-103*; 4, *арк.42*]. Такі дані державних земельних органів породжували ілюзію значної поширеності общинної форми землекористування. Але вона суперечить загальновідомому факту сили приватновласницьких традицій південноукраїнського селянства.

Перебільшення питомої ваги общинної форми землекористування виникла внаслідок того, що працівники Наркомзему не помічали або не хотіли помічати, що існувала не лише реальна, діюча община, але й община завмираюча, втрачаюча риси общини. Для радянських адміністративних структур община або існувала, або її не було. Заради справедливості треба зазначити, що висловлювалася й інша думка. Так, в середині 1926 р. в "Українському землевпоряднику" (друкованому органі профспілки сільськогосподарських робітників) виступив один з працівників Наркомзему – А.Голіцин [1]. Він звернув увагу на відмінність між общинною формою землекористування і общиною, виділив різновиди общини 20-х років – чинну, застиглу і формальну, зауваживши, що "в дійсності кількість громад з общинним порядком порівнюючи з дореволюційним часом не тільки не збільшилась, але, треба думати, ще й зменшилась" [1, *с.24-25*]. На жаль, ідеї А.Голіцина не набули подальшого розвитку в 20-х роках. "Общинну форму землекористування" продовжували розглядати лише як діючу общину.

Ми вважаємо за потрібне ввести поняття "формальна община", таким чином розмежувавши громади з ознаками реальної, діючої общини і громади з ознаками недіючої, мертвої общини. Формальна община – це завмираюча община, вона не проводила не тільки повних, а й часткових переділів землі; земельні наділи переходили в постійне користування членів земгромади, що за статутом обрали "общинну форму землекористування".

Розмежування громад з ознаками реальної общини та ознаками за-

вмираючих общинних стосунків дозволить нам внести поправку у дані Наркомзему щодо поширеності общинної форми землекористування. Критерієм для розпізнання двох різновидів общинних стосунків ми обираємо комплекс функцій, що були характерні для общини: регулювання нею поземельних відносин, а саме – проведення переділів землі і способів їх проведення. Якщо земельна громада регулювала поземельні відносини в повному обсязі, проводила переділи польової землі за розкладковими одиницями, залишаючи угіддя в спільному користуванні, то перед нами – діюча, реальна община. Якщо ж земгромада не проводила переділів, земля знаходилася в постійному і незмінному користуванні членів громади, то це – відживаюча община, в якій як показник общинності зберігалось лише спільне користування угіддями. В ході революції кількість общинного землеволодіння начебто збільшилася, але це враження оманливе. Селяни використовували зрівняльний общинний механізм лише для одноразового переділу землі, а потім відмовлялися навіть від часткових переділів і переходили до дільничного землекористування.

Визначити реальне місце общинного землекористування в загальній структурі селянського землекористування, тобто встановити частку як діючої, так і псевдообщини, можна на основі аналізу первинних матеріалів обстежень землекористування громад, тобто карток вибіркового обліку землевпорядкованих громад за станом на 1 жовтня 1927 р. Обстеженню 1927 р. підлягало 12,6% земельних громад Півдня України: з 8.997 реально існуючих в 1927 р. в цьому регіоні земгромад було обстежено 1.133 громади. Первинні матеріали вибіркового обстеження землевпорядкованості земгромад 1927 р. – картки – зберігаються в ЦДАВО України (ф.27 – Народний комісаріат земельних справ, опис 8, справи 1343–1346, 1348–1355). На їх основі нами складена база даних по 1.133 земельних громадах, що увійшли до обстеження. Ми пропонуємо відмінну від наркомземівської методуки їх статистичного обробітку. Результати наших підрахунків подані в табл.1.

Всі обстежені у 1927 р. земгромади ми поділяємо на 6 груп. До першої групи відносимо ті громади, в картках яких стоїть відмітка про вибір громадою "общинної форми землекористування". До цієї групи увійшло 252 земгромади. До другої групи ми зарахували земгромади, що заявили про обрання так званої "подвірної-черезсмужної форми землекористування" (662 земгромади). Третя група – це громади з відрубною формою землекористування (21 земгромади). Четверту групу складають громади, в статуті котрих присутній запис про хутірську форму землекористування (6 земгромад). До п'ятої групи нами віднесені громади, землевпорядкування котрих зафіксоване як "мішане" (19 громад). До останньої групи відносимо громади з колективістськими формами господарювання (76

громад).

Земгромади третьої і четвертої груп встановили у себе дійсно подвірне землекористування без будь-яких залишків общинних відносин. Земгромади п'ятої і шостої груп ми не приймаємо до уваги під час аналізу форм землекористування, оскільки "мішана" форма землекористування була виділена працівниками Наркомзему умозірно. А громади, що заявили про перехід до колективістських форм господарювання, втрачали риси традиційної селянської поземельної організації.

Вивчаючи картки земгромад першої групи, ми в першу чергу врахували відповіді на ті пункти, які допомагають реконструювати життя членів громади, вказують на справжнього користувача землі, тобто відповіді про вид землепорядкування. Громади першої групи, що обрали "общинну форму землекористування", провадили землепорядкування до гону, до полів сівозмін, до двору, за "фактичним землекористуванням". Два останні способи впорядкування земельної площі селянських дворів були характерні для громад з дільничним порядком землекористування. Землепорядкування до двору передбачало чітке визначення розмірів земельного наділу кожного селянського господарства з обов'язковою фіксацією в діловодській документації незмінності його площі. Вибір громадою такої форми розверстання свідчив про те, що це була недіюча община.

"Фактичне землекористування" означало закріплення за дворами земельних наділів, які знаходилися в їх користуванні на момент проведення реєстрації. Вибір громадою "фактичного землекористування" також свідчив про те, що дана громада була завмираючою общиною: у своєму статуті вона зафіксувала "общинну форму землекористування", а насправді землепорядкування провела способом, який був характерний для подвірного землекористування.

Таким чином, вибір "відведення землі до двору та закріплення за дворами фактичного землекористування" в землепорядній практиці 20-х років означав відсутність у громад з "общинним землекористуванням" намірів провадити земельні переділи у майбутньому. А отже, ці земгромади були формальними общинами, а не реальними, діючими. З розглянутих нами 1.133 земельних громад виявлено 252 таких, що мали вказівку в картках про "общинну форму землекористування". Серед цих громад, за нашими уявленнями, 141 були формальними общинами, а 111 – діючими общинами.

При аналізі карток другої групи земгромад (з "подвірною-черезсмужною формою землекористування") ми розбиваємо громади на 2 підгрупи. До першої підгрупи відносимо громади, які на питання про спосіб проведення землепорядкування вказали "фактичне землекористування" або "до двору". Подібні відповіді свідчать про відсутність у

членів цієї громади наміру проводити будь-які переділи землі, про відсутність ознак общинних стосунків. Таких громад нараховувалося 483 з 662, що в картках обстеження зафіксовані як земельні громади з "подвірно-черезсмужною формою землекористування".

До другої підгрупи ми відносимо земгромади, котрі провели землепорядкування з використанням розверстальних одиниць, як це робили діючі общини. Тобто ці громади остаточно не порвали з общиною, в них були присутні елементи общинності. Такі громади слід віднести до недіючої, мертвої общини. Таких громад нараховувалося 179 з 662, що обрали подвірно-черезсмужну форму землекористування.

В табл.1 дані по земгромадах, віднесених нами до першої групи як такі, що обрали "общинну форму землекористування", розміщені в графах № 3-7. Група земгромад з ознаками формальної общини поділена на дві підгрупи: з показником "відведення до двору" (графа № 4) і з показником "закріплення фактичного землекористування" (графа № 5). Громади з "общинною формою землекористування" з ознаками діючої общини віднесені до графи № 7. В графі № 9 вказані дані по земгромадах, котрі в картках обстеження вказали на "подвірно-черезсмужну форму землекористування", але при проведенні землеустрою користувалися "розверстальними одиницями", тобто були формальними общинами. Відомості про громади з "подвірно-черезсмужним землекористуванням", котрі проводили землепорядкування за "фактичним землекористуванням", розміщені нами у графі № 10.

Отже, як свідчать дані, наведені в табл.1, 9,7% земгромад Південної України можна вважати діючими общинами. Це – 11 земгромад з 252 віднесених нами до першої групи як такі, що обрали "общинну форму землекористування". Мертвими, формальними общинами слід вважати 18,5% громад від загальної кількості обстежених. Цей показник становлять 141 громада з першої групи земгромад і 179 – з другої групи, оскільки ці громади мали ознаки недіючої общини. 71,8% земельних громад не мали жодних ознак общини.

Таким чином, організатори статистичних обстежень 20-х років виявили переважання на Півдні України "общинної форми землекористування", яку прирівнювали до общини, причому владними органами малася на увазі діюча община. Історична наука без застережень прийняла ці офіційні відомості. Однак при аналізі общинної форми землекористування необхідно враховувати існування формальної общини, завдяки чому враження перебільшення поширеності общинних стосунків зникне.

-
1. Голіцин А. Община, чи участковий порядок землекористування? // Український землевпорядник. – 1926. – № 4–5. – С.19–28.
 2. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф.27. – Оп.1. – Спр.129.
 3. Там само. – Оп.6. – Спр.529.
 4. Там само. – Оп.10. – Спр.598.
 5. Державний архів Миколаївської області. – Ф.Р-103. – Оп.1. – Спр.135.